

УДК 373.5.015.31:316.42(043.3)

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Шкільна І. М.

У статті проаналізовано філософські, психологічні та педагогічні праці, в яких висвітлюється проблема моральної самосвідомості. Розглядаються основні суперечності та протиріччя виховання моральної самосвідомості старших підлітків. Схарактеризовано, що старший підлітковий вік є сенситивним до виховання моральної самосвідомості.

Ключові слова: моральна самосвідомість, старші підлітки, сенситивність підліткового віку.

В статье проанализированы философские, психологические и педагогические труды, в которых освещается проблема нравственного самосознания. Рассматриваются основные противоречия и противоречия воспитания нравственного самосознания старших подростков. Описано, что старший подростковый возраст является сенситивным к воспитанию нравственного самосознания.

Ключевые слова: моральное самосознание, старшие подростки, сенситивность подросткового возраста.

The article presents an analysis of philosophical, psychological and pedagogical works that elucidate the problem of moral self-consciousness. The author examines the main inconsistencies and contradictions in the education of moral self-consciousness in late adolescence. Late adolescence is described as a period of sensitivity to the education of moral self-consciousness.

Key words: moral self-consciousness, late adolescence, sensitivity of adolescence.

Особливої значущості проблема виховання моральної самосвідомості старших підлітків набуває в умовах нестабільності суспільного життя. В умовах різкого зниження значущості моральних норм та цінностей, виникає потреба у вихованні моральної самосвідомості підростаючого покоління, що вимагає створення виховного середовища, визначення пріоритетних цінностей та забезпечення їх інтеріоризації, пильної уваги педагогів до внутрішнього світу дитини.

Проблеми розвитку моральної свідомості висвітлені у працях з філософії (Р. Д. Азімова, Р. Г. Апресян, А. А. Гусейнов, О. Г. Дробницький, В. А. Малахов, А. Г. Спиркин, А. І. Титаренко, А. П. Целікова та ін.).

Метою статті є дослідження основних проблем виховання моральної самосвідомості старших підлітків у сучасних умовах.

Дослідження свідчать про те, що у сфері самопізнання у старшому підлітковому віці домінує інтерес до себе – свого внутрішнього життя, самооцінці, порівняння себе з іншими. Відомий психолог С. Л. Рубінштейн зазначав, що рушійні сили розвитку самосвідомості слід шукати у зростаючій самостійності індивіда, яка виявляється у зміні його взаємин з оточуючими. Збільшення реальної самостійності підлітка веде до появи нового погляду на себе, бажання оцінити самого себе.

Узагальнюючи існуючі наукові напрацювання, Л. І. Божович зауважила, що спільними для всіх підлітків незалежно від відмінностей у їх соціалізації є ті психологічні особливості, в основі яких розвиток рефлексії та потреба зрозуміти самого себе, бути на рівні власних вимог до себе, тобто досягнути обраного зразка [4].

Фахівець у галузі психології І. Д. Бех вважає, що основою моральної самосвідомості виступає моральна рефлексія, яка інтенсивно розвивається у підлітковому віці. Моральна рефлексія – це здатність особистості осмислювати свої

спонуки, наслідки власних дій та вчинків для себе самого та інших людей, здатність до узгодження цілей власної поведінки із засобами їх досягнення. Саме з нею корелюють ті якісні зміни в моральному зростанні особистості, які виникають у перехідний період. З огляду на це "особистісна самосвідомість не зводиться лише до самопізнання, адже воно є одним із компонентів структури особистісної рефлексії. Проте на його основі неможливі процес самостворення особистості, формування цілісної внутрішньої картини духовної самодіяльності, спрямованої на її гармонійне соціальне функціонування, духовно-ціннісний розвиток і саморозвиток" [3, с. 47].

Українська дослідниця І. С. Булах створила концепцію становлення моральної самосвідомості, визначила генезис, закономірності та механізми її росту у підлітків, розкрила зміст і структуру певної моральної освіти і довела, що зростання моральної самосвідомості особистості підліткового віку залежить від становлення її структурних компонентів: когнітивного (моральні знання, переконання, моральна рефлексія), емоційно-ціннісного (моральні почуття і цінності) і поведінкового (самоконтроль і моральні дії) [5]. Вчена зробила великий внесок у вивченні проблеми моральної самосвідомості дітей підліткового віку, та відзначила, що "моральна рефлексія – це осмислення та переосмислення особистістю взаємодії (діяльності, взаємин, спілкування) з точки зору належного й ціннісного, яка підносить її на новий рівень осягнення соціального простору" [5, с. 170].

Інтерес для нашого дослідження представляє праця Ю. А. Алексєєвої "Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування", яка зазначила, що моральна самосвідомість підлітків – це складно організована психологічна система, що включає інтеріоризовані нею в процесі соціалізації моральні цінності у формі переконань, нормативних установок, ідеалів, що дозволяють співвідносити свої вчинки і спонукання особистості зі засвоєними їм моральними імперативами, ціннісними ставленнями до себе й інших людей. Моральна самосвідомість особистості активізує практично всі види її психологічної діяльності, впливає на мотивацію, самооцінку, рівень домагань, вибір мети і засіб їх досягнення [1].

Моральна самосвідомість як одна з найважливіших психологічних утворень особистості старших підлітків не є стійкою структурою, а виступає динамічною системою. Становлення моральної самосвідомості підлітків залежить від умов виховання та моральної компетентності їх соціального мікросередовища (В. А. Аверін, Е. П. Козлов).

Російська вчена Н. Г. Церковнікова звертає увагу на те, що моральна самосвідомість підлітків характеризується складним, неоднозначним характером взаємозв'язку з різними варіантами адаптації до середовища, своєрідним залежно від гендерної специфіки. У своїй праці вона взяла за основу педагогічний підхід, у якому при описі адаптації вчена орієнтується на ситуаційний фактор дезадаптації до середовища в трьох сферах міжособистісних відносин (сім'ї, колективі, у середовищі неформального спілкування) [8].

У своїх працях А. Р. Зимянський зазначає, що основними формами морального зростання підлітка є виникнення складних моральних почуттів: сором і вина, честь і гідність, совість і відповідальність. Саме вони заповнюють феноменальне поле моральної самосвідомості старших підлітків, їх смисловий рівень – це ціннісне самоставлення, яке виступає у нерозривній єдності з нормативно-ціннісним ставленням до іншого. Важливим компонентом моральної самосвідомості підлітка стає моральна самооцінка, саме в цьому віці особистість починає дивитись на себе й утверджувати власне Я з позиції ціннісних стандартів [6, с. 131].

У дослідженнях В. М. Донія, Г. М. Несен, І. Г. Єрмакова самосвідомість розглядається, насамперед, як процес, за допомогою якого людина пізнає себе і ставиться до самої себе. "Самосвідомість характеризується своїм продуктом – "Я" і є формою переживання людиною своєї особистості як цілісності. "Я" є водночас об'єктом самосвідомості, причому взятому в максимально узагальненому контексті, в аспекті кардинальних життєвих ситуацій і задач" [9, с. 102]. На думку вчених, ставлення людини до себе формує самосвідомість особистості. Система ставлень закріплюється в індивідуально-психологічних властивостях

особистості, які визначають її моральну сферу. Ставлення завжди характеризуються визначеною стійкістю і забарвленням, які виявляються у вигляді психічних станів. Людину як особистість характеризує система ставлень, яка часто обумовлюється життям у суспільстві, суб'єктом якого вона є.

Одним з особливо важливих моментів у розвитку старших підлітків є значно інтенсивніший, ніж на попередніх вікових етапах, розвиток їх моральної самосвідомості. Саме в цьому віці дитина починає усвідомлювати себе як особистість з певними якостями. Моральна самосвідомість набуває якісно нового рівня, стає своєрідним ядром особистості, вважається основним психічним новоутворенням підліткового віку, акумулюючи основні зміни в розвитку особистості на даному етапі онтогенезу.

Таким чином, **моральна самосвідомість** – це усвідомлення себе особистістю, своїх моральних якостей, потенційних можливостей, поведінки, дій, вчинків, їх мотивів і наслідків, ставлення до навколишньої дійсності та інших людей, своєї діяльності та її значення для себе та суспільства.

Старший підлітковий вік – один з найважливіших, переломних етапів розвитку моральної самосвідомості особистості, початок формування цілісного – "Я", поглиблення і розширення рефлексії, усвідомлення своїх мотивів, складання моральної самооцінки. Моральна самосвідомість дає змогу підлітку пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і відповідно ставитись до себе.

Як свідчить практика старший підлітковий вік є найбільш сенситивним у вихованні моральної самосвідомості, оскільки діти цього віку не тільки наслідують і засвоюють моральні норми і правила, а й намагаються творчо інтерпретувати їх у власному житті та відібрати ті цінності, які б відповідали їх внутрішньому світу і на які б вони опирались у власній поведінці. Важливим у вихованні моральної самосвідомості особистості є процес формування самооцінки на основі перших спроб самоаналізу, порівнянням себе з іншими, прагненням до самовдосконалення. Втім, за інтересом до проблеми самовиховання, бажанням удосконалити себе ще не стоять конкретні дії, або ж вони здійснюються вкрай непослідовно. Тому старші підлітки потребують спеціальної допомоги в організації саморозвитку своїх сутнісних сил з боку дорослих. Цей процес має бути педагогічно інструментованим і спрямованим на активне пізнання себе і засвоєння учнями моральних цінностей на основі міцного взаємозв'язку знань, почуттів, ставлень, поведінки і мотивації.

Характерні ознаки старшого підлітка досить детально описують Л. Виготський, В. Білоусова, І. Кон, Ф. Райс та інші вчені. Наприклад, культурно-історична концепція Л. Виготського наголошує на тому, що проблема інтересів у цьому віці є "ключем до всієї проблеми розвитку підлітка". В цей період відбуваються радикальні соматичні зміни, численні психологічні зрушення, взаємодія з суспільством та іншими соціальними інститутами.

На переконання видатного педагога В. О. Сухомлинського, діти старшого підліткового віку бачать те, чого ще не бачить дитина; вони також бачать те, чого вже не бачить, не помічає дорослий, бо багато речей стають для нього звичними. Саме в цей період дітей і потрібно вчити розуміти, відчувати себе частиною колективу, суспільства, народу, не потрібно оберегати підлітків від поганого впливу, а зробити їх несприятливими до всього злого, поганого, аморального.

За В. Сухомлинським, старший підлітковий вік – це нова сходинка до моральної зрілості, яка можлива за умови не лише привласнення і переживання гуманістичних цінностей, але й створення своїх цінностей. Старший підліток має пережити гордість за себе і саме за цієї умови в нього буде бажання стати кращим, керуватися у своїх діях і вчинках моральними цінностями.

Старший підліток має відкрити, що він така ж особистість, як і його батько, мати, вчитель, будь-хто з дорослих. "Ця думка породжує бурхливий потік суперечностей старшого підліткового віку. Все, що оточує всіх, з ким зустрічаються в житті підлітки, вони різко поділяють на добро і зло. Підліток ще не вміє мислено заглибитися в суть фактів, явищ. Його оцінка добра і зла, прямолінійна і передусім емоційна – бурхлива, відверта, різка. Він схильний до поспішних висновків і узагальнень" [7, с. 322].

За І. Бехом, у цей період спостерігається інтенсивне формування самосвідомості, самооцінки, з'являється підвищений інтерес до самого себе [3, с. 120].

У своїх працях психолог пов'язує почуття дорослості, притаманне старшим підліткам, з вимогою ставлення до них як до дорослих, прагненням до самостійності і бажанням захистити власну автономію та виробленням незалежної лінії поведінки, яка, як правило, суперечить дорослим.

"Суперечливість внутрішньої позиції підлітка полягає в тому, що, з одного боку, він прагне самостійності, протестує проти дріб'язкової опіки, контролю, недовіри, з іншого – відчуває тривогу і побоювання, що не впорається з новими завданнями. Він чекає від дорослого допомоги й підтримки, але не хоче відверто визнавати цього. Таку складність і суперечливість внутрішньої позиції підлітка дорослий мусить зрозуміти і прийняти, й на основі цього розуміння будувати свої стосунки з ним. Дорослий мусить бути товаришем підлітка, але товаришем особливим, відмінним від ровесника. Ця відмінність ґрунтується на відмінності соціальних позицій дорослого і молодого людини. "Дорослий товариш поруч" – це гасло має бути найважливішою умовою виховання й розвитку підлітка. Неухильне виконання цієї умови може забезпечити благополучне формування його особистості" [2, с. 99].

Як правило, старші підлітки вибирають друзів за подібністю поглядів на життя, за переконаннями, які об'єднують їх у групи. Втім спрямованість таких груп часто насторожує і вчителів, і батьків, а вилучити дітей з цієї компанії буває вкрай важко [2, с. 106].

Таким чином, діти цієї вікової групи протестуючи прагнуть, щоб їх поважали, розуміли, визнавали. Заборони й покарання у підлітка призводять до озлобленості, бажання помститися за приниження.

У підлітків 14–15 років підвищений інтерес до власної особистості. Вони намагаються виховувати себе: розвивати інтелект, розширювати кругозір і, головним чином, загартовувати волю і характер. Новоутворення в їхніх поглядах, смаках, вчинках стрімкі і часом суперечливі. Якщо педагог не помічає їхніх зусиль із саморозвитку, це дуже зачіпає самолюбство молодих людей і призводить до розчарувань.

Нового соціального змісту набувають для підлітка знання: володіння ними безпосередньо впливає на ставлення його до товаришів, на престиж у групі ровесників, на визнання особистих переваг учителем. Пізнавальні моменти посідають дедалі більшу питому вагу в спілкуванні підлітків. Підліток утверджується в середовищі товаришів передусім своєю поінформованістю, вмінням інтерпретувати, коментувати здобуту інформацію відповідним чином діяти [2, с. 109].

До основних суперечностей старшого підліткового віку можна віднести:

- суперечливість морального розвитку старших підлітків, прагнення до гуманістичного ідеалу і несприйняття виховуючих впливів (В. Сухомлинський);
- прагнення до самоствердження і невміння це зробити (В. Сухомлинський);
- потреба в моральній підтримці, допомозі і небажання звертатися до дорослих (В. Сухомлинський);
- суперечність між бажаннями й обмеженість знань, досвіду і можливостей (В. Сухомлинський);
- прагнення до знань, успіху і легковажне ставлення до обов'язків (В. Сухомлинський);
- між прямолінійністю суджень і прагненням аналізувати явища і події (В. Сухомлинський);
- "моральним невіглаством" і вимогами морального ставлення до себе (В. Сухомлинський);
- між вимогами, що висуваються суспільством до підлітків і дорослих, і розбіжностями у розумінні ними власних обов'язків і прав (Д. Колесова і І. М'ягкова);
- між переважним визнанням людини як самоцінності і ставленням до неї як до засобу, що задовольняє вузькі індивідуалістичні потреби окремих людей (І. Бех);

- між гуманізмом у вихованні та підміною його утопізмом (завуальованою реальністю) (О. Сухомлинська);
- між творчим підходом педагога до виховання гуманістичних цінностей у дітей та домінуванням застарілих стереотипів і шаблонів (О. Лавроненко);
- авторитарну систему виховання і право особистості на свободу, індивідуальність і самостійність (І. Бех);
- між діями вихованців, що виконуються за вимогою, і діями, вчиненими за власним потягом (І. Бех);
- між розходженням нових потреб, устремлінь і засобами, необхідними для їх задоволення (І. Бех);
- між високою метою і спонтанним способом їх досягнення (І. Бех);
- між новими реаліями, вимогами до виховання і фрагментарним характером підготовки педагогів (В. Огнев'юк, О. Лавроненко);
- між необхідністю підготовки педагогів та дефіцитом відповідних науково-методологічних розробок цієї проблеми (В. Огнев'юк);
- суперечність між запозиченими західними програмами і потребами у гуманістичному вихованні сучасної школи, української сім'ї (К. Журба);
- невідповідність декларованих закликів педагогів їхнім переконанням і діяльністю (К. Журба);
- розбіжність між потенціалом знань, створених наукою, і їх використанням в педагогічній практиці батьків і вчителів (К. Журба);
- невідповідність між словами батьків і їх поведінкою (К. Журба).

Таким чином, розглянуті нами теоретичні положення дозволяють стверджувати, що існує чимало думок щодо психологічних якостей старших підлітків, аналіз цих якостей дає можливість стверджувати, що діти віком від 13 до 15 років, з властивим їм почуттям дорослості, пошуком сенсу життя і бажанням самоутверджуватись є найбільш чутливим віком для виховання моральної самосвідомості.

Література

1. Алексеева Ю. А. Становление моральной самосознания подростков в процессе психологического консультирования : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата психологических наук : спец. 19.00.07 "Педагогическая и возрастная психология" / Ю. А. Алексеева. – К., 2006. – 20 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : в 2 т. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1. – 280 с.
4. Божович Л. М. Личность и её формирование в детском возрасте / Л. М. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 400 с.
5. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка / І. С. Булах. – К., 2003. – 340 с.
6. Зимянський А. Р. Генезис форм прояву моральної самосвідомості підлітка / А. Р. Зимянський // Проблеми загальної та педагогічної психології [Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка]. Т. XI, частина 5. – К., 2009. – С. 129–135.
7. Сухомлинський В. О. Становлення особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. Т. 3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – 670 с.
8. Церковникова Н. Г. Психологические особенности нравственного самосознания подростка в процессе средовой адаптации : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата психологических наук : спец. 19.00.07 "Педагогическая психология" / Церковникова Н. Г. – Екатеринбург, 2004. – 21 с.
9. Школа життєтворчості особистості : науково-методичний збірник / ред. кол. : В. М. Доній, Г. М. Несен, І. Г. Єрмаков та ін. – К. : ІСДО, 1995. – 480 с.